

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.6>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ: ВІД ПРАВА ДО ОБОВ'ЯЗКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Конопельський В.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4068-3902*

Білак Н.І.,

*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
керуючий партнер АО «СВІТЛО»
ORCID: 0000-0001-8487-8440*

Конопельський В.Я., Білак Н.І. Трансформація праці засуджених: від права до обов'язку в умовах воєнного стану.

У статті розкрито трансформацію правового регулювання праці засуджених в Україні, акцентуючи на переході від обов'язку праці в радянський період до права на працю в контексті гуманізації пенітенціарної системи та імплементації міжнародних стандартів. Досліджено сучасний правовий статус праці засуджених, де обов'язок працювати покладено лише на осіб з виконавчими листами.

Звернуто увагу на вади гуманізованої моделі у мирний час, а саме: критичне зниження рівня зайнятості, що призвело до фінансової скрути установ виконання покарань та ускладнило процес ресоціалізації. Обґрунтовано необхідність тимчасового відступлення від принципу «праця як право» в умовах воєнного стану та протягом шести місяців після його закінчення. Зазначено, що в умовах військової агресії тимчасове посилення обов'язку праці для працездатних засуджених є вимушеною та конституційно легітимною мірою (ст. 64 Конституції України) на користь національної безпеки та оборони. Наведено аргументи щодо використання виробничого потенціалу пенітенціарної системи для критично важливих державних замовлень.

Зроблено висновки про те, що тимчасове запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим та супроводжуватися гарантіями оплати та безпечних умов праці, що відмежовує цей обов'язок від примусової праці. Зроблено висновки про те, що тимчасове запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим та супроводжуватися гарантіями оплати та безпечних умов праці, що відмежовує цей обов'язок від примусової праці.

Сформульовано пропозиції щодо: 1) тимчасового законодавчого закріплення в Кримінально-виконавчому кодексі України розширеного обов'язку праці для працездатних засуджених осіб (крім тих, що мають медичні протипоказання або вагітних жінок чи жінок, які мають дітей до 3-х років) на період воєнного стану; 2) розробки Порядку залучення засуджених до праці, що виконує державні оборонні замовлення, з визначенням мінімальної гарантованої оплати та чіткими критеріями безпеки праці; 3) створення Державної програми замовлень для виробничого сектору пенітенціарної системи, орієнтованої на потреби Збройних сил України та відновлення інфраструктури, з гарантованим державним фінансуванням; 4) створення ефективного механізму контролю з боку уповноважених компетентних органів та правозахисних організацій за дотриманням прав засуджених, навіть в умовах розширеного обов'язку праці.

Ключові слова: засуджений, воєнний стан, гуманізація, обов'язок праці, право на працю, тимчасові обмеження прав, національна безпека, ресоціалізація, виконавчі листи.

Konopelsky V.Ya., Bilak N.I. Transformation of convict labor: from right to duty under martial law.

The article reveals the transformation of the legal regulation of the labor of convicts in Ukraine, focusing on the transition from the obligation to work in the Soviet period to the right to work in the context of the humanization of the penitentiary system and the implementation of international standards. The modern legal status of the labor of convicts is studied, where the obligation to work is imposed only on persons with executive orders.

Attention is drawn to the shortcomings of the humanized model in peacetime, namely: a critical decrease in the level of employment, which led to financial hardship for penal institutions and complicated the process of resocialization. The need for a temporary departure from the principle of «work as a right» in conditions of martial law and for six months after its end is substantiated. It is noted that in conditions of military aggression, a temporary increase in the obligation to work for able-bodied convicts is a forced and constitutionally legitimate measure (Article 64 of the Constitution of Ukraine) in favor of national security and defense. Arguments are made regarding the use of the production potential of the penitentiary system for critically important state orders.

The conclusions are made that the temporary introduction of compulsory labor should be temporary (for the period of martial law and six months after its end), targeted, and accompanied by guarantees of payment and safe working conditions, which distinguishes this obligation from forced labor. The conclusions are made that the temporary introduction of compulsory labor should be temporary (for the period of martial law and six months after its end), targeted, and accompanied by guarantees of payment and safe working conditions, which distinguishes this obligation from forced labor.

Proposals have been formulated regarding: 1) temporary legislative consolidation in the Criminal Code of Ukraine of extended labor obligation for able-bodied convicted persons (except for those with medical contraindications or pregnant women or women with children under 3 years old) for the period of martial law; 2) development of the Procedure for engaging convicted persons in labor fulfilling state defense orders, with determination of the minimum guaranteed payment and clear labor safety criteria; 3) creation of a State Program of Orders for the production sector of the penitentiary system, focused on the needs of the Armed Forces of Ukraine and the restoration of infrastructure, with guaranteed state funding; 4) creation of an effective mechanism for control by authorized competent bodies and human rights organizations over observance of the rights of convicted persons, even under conditions of extended labor obligation.

Key words: convict, martial law, humanization, labor obligation, right to work, temporary restrictions on rights, national security, resocialization, writs of execution.

Постановка проблеми. Праця засуджених осіб завжди була предметом суспільної дискусії та правового регулювання. В історії українського законодавства про виконання покарань відбулася значна еволюція підходів до залучення осіб, позбавлених волі, до трудової діяльності. У радянський період праця була обов'язком засудженого, що розглядалося як ключовий елемент його виховання та перевиховання. Такий підхід часто критикувався правозахисниками через асоціації з примусовою працею. Наразі обрана тема набуває особливої актуальності з огляду на провадження воєнного стану та потребу післявоєнного відновлення України.

Метою дослідження є комплексний аналіз трансформації правового статусу праці засуджених в Україні – від обов'язку до права – та обґрунтування необхідності її тимчасового перегляду (посилення обов'язку) в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Відтак, з проголошенням незалежності України та курсом на гуманізацію пенітенціарної системи та приведення її до європейських стандартів, відбулася кардинальна зміна парадигми. Основна мета покарання змістилася від виключно каральної до ресоціалізуючої. У цьому контексті було закріплено принцип, за яким праця засуджених поступово стала правом, а не обов'язком. Однак, ключове законодавче закріплення цього принципу, що поклало кінець загальному обов'язку, відбулося відносно нещодавно із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» № 2475-VIII від 03.07.2018 р. [1], яким було внесено зміни до частини першої статті 118 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), виклавши її в такій редакції: «засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору...» [2].

Таким чином, можна стверджувати, що законодавче закріплення праці засуджених як права відбулося у липні 2018 року, що знайшло своє відображення у КВК України [2], де праця визнається важливим засобом виховного впливу, професійної підготовки та соціальної адаптації, але її застосування ґрунтується на добровільній згоді особи.

Окрім положень КВК України, правове регулювання праці засуджених складають: Кодекс законів про працю України [3], Закон України «Про оплату праці» [4], Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [5], Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 80 «Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань» [6], Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 року № 396/5 «Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату

засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» [7] та ін. За загальним правилом, яке прийнято вважати ключовим принципом гуманізації, засуджені мають право на працю, але не обов'язок.

Суспільно корисна праця є одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Водночас оплачувана праця є правом засудженого згідно із законодавством про працю. Законодавство про працю поширюється на засуджених у частині, що стосується умов праці [2].

Говорячи про сучасний правовий статус праці засуджених в період до початку повномасштабної війни, варто відмітити, що відповідно до ст. 118 КВК України [2], обов'язок працювати покладался лише на осіб, які мають виконавчі листи про стягнення з них аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями, або інших стягнень. Для решти засуджених праця є правом, і вони залучаються до неї на підставі заяви добровільно, тобто за власним бажанням. Означене забезпечувало захист від примусової праці та відповідало міжнародним нормам, зокрема, Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 [8].

Водночас попри досягнення гуманізації, система не позбавлена певних недоліків. Так, не обов'язковість праці для більшості засуджених призвела до критичного зниження рівня зайнятості в установах виконання покарань, що, в свою чергу, спричинило зменшення надходжень до спеціальних фондів установ, необхідних для їх утримання та розвитку виробничої бази. Крім того, низька зайнятість ускладнювала ресоціалізацію, оскільки праця є одним із найефективніших інструментів формування соціально корисних навичок, підготовки до звільнення та погашення стягнень. З огляду на що, фактично виникала дилема: як забезпечити дотримання прав людини (відсутність примусової праці) та водночас ефективно використовувати виробничий потенціал і сприяти виправленню засуджених.

Також, тривалий час однією із основних причин низького «чистого» заробітку і виникнення суперечок щодо справедливості є питання щодо відшкодування витрат, що регламентовано ч. 1 ст. 121 КВК України, де вказано на обов'язку засуджених, які працюють відшкодувати витрати на їх утримання (крім харчування, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу) [2]. В той час, як ті, хто не працює, перебувають на повному державному утриманні.

Зазначене свідчать про те, що чинне законодавство, хоча й закріпило принцип права, все ще містить значні обмеження та фінансові обтяження, які впливають на мотивацію засуджених до праці.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації та введення воєнного стану в Україні зумовлюють необхідність у внесенні радикальних коректив у це правове та соціальне поле. Воєнний стан вимагає максимальної консолідації зусиль усіх сфер життя суспільства та економіки для забезпечення національної безпеки, оборони та життєдіяльності держави.

У контексті дослідження трансформації праці засуджених від права до обов'язку під час воєнного стану, варто окремо звернути увагу на специфічний статус засуджених військовослужбовців. Їхнє залучення до праці, на відміну від цивільних засуджених до 2022 року, вже тривалий час регламентується як обов'язкова та цільова діяльність, що прямо пов'язана з обороноздатністю та національною безпекою. Відповідно до статті 77 КВК України, ці особи залучаються до робіт на підприємствах, підпорядкованих Міністерству оборони України, а також до будівництва інженерних споруд та відновлення інфраструктури в умовах особливого періоду чи воєнного стану [2]. Означене законодавче положення слугує важливим прецедентом та правовою основою для обґрунтування того, що в екзистенційних умовах військової загрози пріоритет державних потреб над індивідуальним правом вибору праці є вже закріпленою практикою для окремих категорій засуджених, і може бути тимчасово поширений на цивільних засуджених для максимальної консолідації ресурсів економіки на період воєнного стану, при цьому з безумовним дотриманням норм охорони та оплати праці.

Також відповідно до положень КВК України наразі дозволено залучення засуджених без оплати праці лише до робіт з благоустрою колоній, поліпшення житлово-побутових умов або допоміжних робіт із забезпечення продовольством, але не більш як на дві години на день і в порядку черговості [2].

В умовах воєнного стану необхідним є тимчасове відступлення від попередніх змін (гуманістичної трансформації «права» на «обов'язок» для всіх), і тимчасове посилення обов'язку праці для засуджених осіб, з огляду на наступне:

1) національна безпека та оборонні потреби (виробничий потенціал пенітенціарної системи може бути використаний для виготовлення продукції оборонного, подвійного призначення, або товарів, критично необхідних для забезпечення Збройних Сил України, територіальної оборони та функціонування критичної інфраструктури (наприклад, пошиття військової форми, виготовлення будівельних матеріалів для укріплень, ремонт техніки));

2) економічна стійкість (залучення більшої кількості засуджених до праці дозволить збільшити надходження для підтримки самих установ виконання покарань, які часто перебувають у скрутному фінансовому становищі через війну. Означене також може частково компенсувати дефіцит робочої сили на ринку праці, спричинений мобілізацією та міграцією;

3) ресоціалізаційний ефект (праця, особливо у складний час, має сильний виховний та патріотичний компонент. Залучення до роботи на потреби держави під час війни може сприяти формуванню у засуджених почуття причетності та відповідальності перед суспільством).

У даному випадку слід враховувати, що Конституція України (ст. 64) дозволяє обмеження конституційних прав і свобод (у даному випадку, права на вільний вибір праці) в умовах воєнного стану, зокрема з метою національної безпеки та громадського порядку [9].

Для забезпечення тимчасової трансформації праці засуджених із права на обов'язок в умовах воєнного стану, необхідні послідовні юридичні кроки. По-перше, йдеться про внесення змін до ст. 118 КВК України [2] в частині щодо прийняття тимчасової норми, що діє лише на період воєнного стану та шести місяців після його припинення або скасування. Запропонована норма передбачатиме, що адміністрація установи виконання покарань має право залучати всіх працездатних засуджених до оплачуваної праці на підприємствах установ або на об'єктах господарської діяльності, що виконують критично важливі для оборони та життєдіяльності країни замовлення. Водночас у даному випадку важливим є обов'язково передбачити винятки для категорій осіб із медичними протипоказаннями, осіб з інвалідністю, вагітних жінок, жінок з малолітніми дітьми, надавши їм можливість працювати виключно за бажанням навіть при наявності інших умов та за умови відсутності шкоди здоров'ю.

По-друге, видається за необхідне на рівні підзаконних нормативно-правових актів: а) визначити перелік (номенклатуру) робіт/продукції, що вважаються критично важливими в умовах воєнного стану, для виконання яких може бути застосований розширений обов'язок праці; б) встановити механізми оплати праці відповідно до мінімальних державних гарантій; в) забезпечити умови праці, що відповідають вимогам безпеки. І навіть при запровадженні обов'язку працювати для відповідної категорії засуджених на час дії воєнного стану на шість місяців після його закінчення, необхідно дотримуватись ключових елементів, які відмежовують її від примусової праці, серед яких: належна оплата праці (не нижче встановленого рівня), обмеження тривалості робочого часу, безпечні умови праці, можливість оскарження.

Висновки. Тимчасове посилення обов'язку праці засуджених під час воєнного стану є вимушеною та обґрунтованою відповіддю на екзистенційні виклики, що стоять перед державою. Трансформація праці засуджених з обов'язку на право відбувалася поетапно після здобуття Україною незалежності в рамках гуманізації пенітенціарної системи. Водночас такі зміни не слід розглядати як відступ від принципів гуманізації в цілому, а їх тимчасовим обмеженням на користь вищих інтересів національної безпеки та оборони, що прямо дозволено Основним законом. Запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим (на критично важливі роботи) та супроводжуватися гарантіями оплати та умов праці.

З огляду на що пропонується: 1) тимчасове законодавче закріплення в КВК України розширеного обов'язку праці для працездатних засуджених осіб (крім тих, що мають медичні протипоказання або вагітних жінок чи жінок, які мають дітей до 3-х років) на період воєнного стану; 2) розробка Порядку залучення засуджених до праці, що виконує державні оборонні замовлення, з визначенням мінімальної гарантованої оплати та чіткими критеріями безпеки праці; 3) створення Державної програми замовлень для виробничого сектору пенітенціарної системи, орієнтованої на потреби Збройних сил України та відновлення інфраструктури, з гарантованим державним фінансуванням; 4) створення ефективного механізму контролю з боку уповноважених компетентних органів та правозахисних організацій за дотриманням прав засуджених, навіть в умовах розширеного обов'язку праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання: Закон України № 2475-VIII від 03.07.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2475-19#Text>.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
6. Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 р. № 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#Text>.
7. Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 р. № 396/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>.
8. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю: Міжнародний документ від 28.06.1930 р. № 29. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.